

ANMELDELSER.

Herremand og Fæstebonde.

Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600. Nyt nordisk Forlag, 1942.

I de sidste Aar er der fremkommet adskillige værdifulde Arbejder om vigtige Sider af dansk Bonde- og Landbrugshistorie, og det har været tiltrængt. Man skulde tro, at det i et Bonde-land som Danmark var naturligt at udforske det bærende Erhvervs Vilkaar til de forskellige Tider. Naar der er blevet skrevet om danske Bønders Levevilkaar i ældre Tid, har man imidlertid altfor ofte nøjedes med at skrive hinanden af. Glædeligt er det derfor, naar et digert Værk, bygget paa hidtil uudnyttet Kildestof, ligger foran en.

Forfatteren, Lektor Hans H. Fussing, er tidligere kendt fra sine godshistoriske Studier over Forholdene paa Herregaardene Demstrup, Sødringholm, Gessingholm og Skovgaard. Kronen paa disse Studier er Værket om Herremand og Fæstebonde, hvormed Forfatteren i Foraaret erhvervede sig den filosofiske Doktorgrad.

Værket er begrænset til Tiden mellem 1537 og 1660 og falder naturligt i 4 store og 4 smaa Afsnit. I de store behandles Fæstets Tiltrædelse og Opløsning samt Bondens vigtigste Ydelser til Herremanden: Landgilden og Hoveriet; i de smaa Fæstebondens Forhold til Fogden, Husbonden, Kongen og Domstolene.

Fussings Kildemateriale er aldeles overvejende Tingbøger: Rettertingets Dombøger, Dombøger fra Landstinget i Viborg og for nogle faa Aar fra Fynbo Landsting; for de øvrige Lands-ting savnes desværre alle Arkivalier fra Tiden indtil 1660. Og saa er der Herredstingbøgernes store, men saa spredte Materiale. Fra Tiden før 1600 er kun meget lidt bevaret, og fra Sjælland og Skaane findes i det hele taget yderst lidt af Interesse før efter 1660. Det maa fremhæves, at Tingbogsmaterialet

saaledes har stærk Slagside mod Vestdanmark; det kan muligvis have paavirket de Resultater, hvortil Fussing kommer i sin Bog.

Men selv om saaledes kun en Del af Tingbøgerne er bevaret, maa det have været et overordentligt stort og ikke altid lige morsomt og givende Arbejde at gennemgaa disse bevarede Rækker; det er Fussings store Fortjeneste at have givet sig i Lag med denne Opgave og at have gennemført den.

Af adelige Jordebøger og Regnskaber fra denne Tid er ligeledes mærkværdig lidt bevaret; det meste havde Fussing tidligere behandlet i sine mindre Afhandlinger; Essensen af dem indgaar nu i Disputatsen. Ogsaa Kongebrevene benyttedes som Kilde; for den Tid, de er udgivet i Kancelliets Brevbøger (nu indtil 1636), er de jo meget let tilgængelige; desværre synes Fussing i den Grad at have forelsket sig i Tingbøgerne, at han ikke fuldtud har udnyttet Brevbøgerne.

Bogen er helt igennem stærkt præget af Kildematerialets Karakter, den er en retshistorisk Studie mere end en økonomisk historisk. Statistik er der ikke meget af, og en Del af det, der er, er meget svagt funderet.

Hvert af Bogens 4 store Afsnit er opdelt i en Mængde smaa; det gør Fremstillingen let overskuelig, tilmed gives der i en Indledning til hvert af de store Afsnit et Resumé over Indholdet af Smaakapitlerne.

I Afsnittet om Fæstetiltrædelse undersøger Fussing de tiltrædende Fæsters Familie- og Hjemstedsforhold; han mener, at mangen Fæster er fulgt efter sin Far eller anden Slægtning; Resultatet er sandsynligt, men Bevisførelsen svag. Paa Krongodset kunde efter 1565 Enkerne blive siddende uden at fæste paa ny efter Mandens Død. Fussing paaviser nu, at Adelen ikke har fulgt Kronen, men overvejende har foretrukket at affordre Enkerne nyt Stedsmaal.

Fæstet skulde efter Forordningen af 14. Maj 1523 være gældende for Livstid; men saa længe der var Fæstere nok, synes Adelen ikke at have taget sig denne Forordning alt for højtideligt; da der ind i 1600-Tallet indtræder Mangel paa Fæstere, ændres dette Forhold af sig selv.

Ved Fæstetiltrædelse betalte Bonden altsaa Stedsmaalet, hvis Størrelse ene synes at have været bestemt ved Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel. I Skaane fandtes desuden en særlig Afgift ved Ejerskifte, kaldet Husbondhold. Adelen var meget opsat paa at faa denne Afgift indført i det øvrige Danmark; det er interessant at se, hvorledes Kronen Gang paa Gang gaar

herimod. Husbondholdet slaar da heller ikke igennem Vest for Øresund, skønt Domstolene er tilbøjelige til at anerkende det.

Det er Fussings specielle Fortjeneste at have paavist en Afgift, der ikke synes at have været kendt, nemlig Fogedpengene. Den kan først paavises fra o. 1600 og var en Forpligtelse for Fæsteren til at svare Fogden oftest 10 pCt. af Stedsmaal og Sagefald. Visse Steder synes det at have været Fogdens eneste Løn. Fogedpengene er efter Fussings Mening ældst paa Krongodset; men Afgiftens Oprindelse er meget usikker; fra Krongodset skal den have bredt sig til Adelsgodset. Det er dog ikke overalt, man træffer denne Afgift, f. Eks. ikke paa de rantzauske Godser. Fogedpengene gjorde Fogderne interesseret i høje Stedsmaal og mange Bøder, saa de fremmede Udbygningen af Bønderne.

Afsnittet om Landgilden er nok det bedste Stykke i Bogen. Fussing vender sig mod Steenstrups Paastand om Landgildens Uforanderlighed. Ud fra et ret stort Materiale hentet fra Jordebøger o. l. vises det, at af 500 Gaarde havde en Tredjedel faaet Landgilden forhøjet. Forhøjelserne var vel gennemgaaende ikke store, men paa et enkelt sjællandsk Gods (Selsø) beløb de sig dog til c. 14 pCt.

Regeringen stillede sig til o. 1600 imod Forhøjelser, men kunde ikke opretholde Standpunktet, da Forhøjelser ogsaa fandt Sted paa Krongodset. Størstedelen af Landgildeforhøjelserne falder imidlertid før 1600; ved denne Tid synes Grænsen for Bondens Landgildeydelse naaet; øget Udbygning af Bønderne maatte herefter ske ved større Hoveri.

Værdifuld er Fussings Paapegning af den Betydning, Forordningen af 8. Juni 1639 fik; den bestemte, at kun aarligt tinglæste gamle Landgilderestancer kunde kræves betalte. For Bønderne var der megen Betyggelse heri.

Drøftelsen af et Par saa centrale Spørgsmaal som Landgildens Forhold til Udsæden og Bestræbelserne for at bringe Bøndernes Ydelser i Forhold til deres Gaardes Tilliggende er derimod mindre dybtgaaende, rimeligvis kunde disse Stykker uden Skade være udeladt; der er ikke tilstræbt nogen fuldstændig Gennemgang af det Materiale, der vil kunne findes til Belysning af Spørgsmaalene.

Ved Behandlingen af Spørgsmaalet om Ydelsens Forhold til Tilliggendet nævner Fussing et Tilfælde fra Landsbyen Vurring paa Skanderborg-Eggen (iøvrigt Krongods), hvor man søgte Jorden fordelt efter Landgilden. Man savner en Henvisning til det Kongebrev af 18. Nov. 1633, hvorved denne Fremgangsmaade

fastsattes. Fussing undrer sig lidt over denne Metode, da man paa Gessingholm gik den modsatte Vej og ændrede Landgilden. Dette sidste har nok ogsaa været det almindeligste. I Kanceliets Brevbøger kan man et Par Aar senere (13. Maj 1636) se, at man et andet Sted paa Skanderborg-Eggen gør Landgilde og Jordtilliggende lige store for alle Bønderne.

Fussings Afsnit om Hoveriet er nok det svageste i Bogen; det skyldes vel overvejende Kildematerialets Karakter. Der har næsten kun kunnet bygges paa Tingbøgernes Oplysninger. Hoverilister for Adelsgodset mangler helt, og Ægtlister findes kun for et enkelt Sted.

Der gaas ikke ind paa Hoveriets Størrelse ved Begyndelsen af Tidsrummet, altsaa i 1530'erne. Det er en ikke uvæsentlig Mangel; for Hoveriet synes paa den Tid at have været helt fast og ganske ringe; ofte har det været indført i Jordebøgerne. Fra Eline Gøyes Jordebog kendes f. Eks. Hoveriet til Krenkerup 1532. Ser man bort fra Gaardsædegaardene, bestod Hovarbejdet gennemgaaende i 3—4 Høstdage om Aaret. Senere hen i Aarhundredet bliver Hoveriet ubestemt. Bønderne forsøger vel at holde sig til det fra Arild kendte, men forgæves. Domstolene fulgte Herremændene, der efter Recessen maatte gøre sig deres Gods saa nyttigt, som de kunde, altsaa ogsaa øge Hoveriet; dette øgedes iøvrigt tilsvarende paa Krongodset.

Fussing giver Kronen en stor Del af Ansvaret for Hoveriforøgelsen; det er den, der har lært Adelen at øge Udnyttelsen af Bøndernes Arbejdskraft. S. 195 hedder det: »Før c. 1600 skulde Adelsbønderne kun gøre Fadebursægter for Kronen, men herefter fik Kongen bevilget en Del andet Hoveri af dem, mest til militære Formaal, og derved vænnedes Adelsbønderne til at yde større Hoverimængde, hvad Adelen kunde udnytte«. Denne Fremstilling er næppe rigtig. Fussing omtaler i en Note (S. 473) et Tilfælde fra 1538, hvor Adelsbønder deltog i Befæstningsanlæg; men han noterer det som »et isoleret Tilfælde«. Dette er ikke nøjagtigt. Fra o. 1550 gjaldt Masser af Tilsigelser til Arbejde paa Kronens Borge alle Bønder undtagen Adelens Arvetjenere. Arvetjenere vil naturligvis ikke sige alle Adelsbønder, de tilmageskiftede og tilkøbte kan ikke medregnes, og deres Tal har nok paa dette Tidspunkt ikke været helt ringe. Fra Syvaarskrigens Tid benyttes saavel Adelens Bønder som Kronens i adskillige Tilfælde til militært Arbejde. Fra 1570'erne kendes Eksempler paa, at Adelens Bønder deltager i Arbejdet med at køre Sten til Riberhus og med at istandsætte Spodsbjerg Havn paa Langeland. Men det er naturligvis rigtigt, at Adelens

Bønder i 1600-Tallet hyppigere kaldtes til Deltagelse i Arbejdet paa militære Anlæg; men der er al mulig Grund til at tro, at Hoveriforøgelsen da paa de fleste Steder var slaaet igennem¹⁾.

De godt 50 Aar mellem 1570 og 1625 er de danske Herregaardes Tilblivelsestid. 80 Gaarde er opført i dette Tidsrum, Halvdelen heraf inden 1660. Skal man tro Fussing, har Opførelsen af disse Gaarde ikke givet sig Udslag i øget Hoveri. Der er — siger han S. 196 — »kun Tale om Bygningshoveri for de Husmænd, der var Haandværkere, saa Sagnene om Byggearbejdet som en særlig Plage synes kun at have ringe Grund i Virkeligheden, selv om en Del Ægter skyldtes Byggearbejde«. Fussing bygger denne Opfattelse udelukkende paa Stof hentet fra Herredstingbøgerne; Spørgsmaalet er nu om disse i Virkeligheden afspejler de forskellige Hoveriformer blot nogenlunde rigtigt. Om Avlingshoveriet og om Ægterne findes en Del, dog meget spredt; om Bygningshoveriet og om Smaahoveriet, der bestod i at save Brænde, fiske, bære Øl o. l., findes meget lidt. Det er det, der forleder Fussing til at tro, at dette Arbejde har været uden Betydning og af ringe Omfang.

For en enkelt Hovedgaards Vedkommende er der imidlertid Mulighed for at prøve Tingbøgenes Kildeværdi paa dette Punkt. Fra Herlufsholm Birk findes bevaret nogle Tingbøger, som Fussing har benyttet; heri er paatruffet eet — usikkert — Tilfælde af Bygningshoveri, nemlig nogle Ægter; men det fremgaar af de i Herlufsholms Regnskaber bevarede Lister over den Mad, Hovbønderne fik, naar de arbejdede paa Gaarden, at der næsten hvert Aar har været Byggearbejder, hvorved Bønderne har maattet medvirke. I Finansaaret 1639/40 beløb det sig til over 500 Arbejdsdage. Men naar Bygningshoveriet og iøvrigt ogsaa Smaahoveriet dette Sted eksisterer i ikke ringe Omfang, men faktisk ikke kommer til Syne i Tingbøgerne, saa tør man nok formode, at det samme er Tilfældet andre Steder. Det er nok ikke værd at slutte for meget af Kildernes Tavshed. Haandværkerne, der arbejdede paa Herregaardene, var vel som paa Krongodset ofte slet ikke Bønder, men fra nærmeste Købstad; de

¹⁾ Fussing vil ogsaa (S. 220) hævde, at Arbejde paa Vejene kan have lært Adelen at udnytte Bønderne haardere. Et Tilfælde af Vejarbejde fra 1622 omtales. Adelsbøndernes Pligt til at holde Veje og Broer vedlige sammen med de øvrige Bønder var imidlertid begrundet i gammel Sædvane og fastslaaet i Reccessen. I den koldingske af 1558 (§ 58) skelnes saaledes ikke mellem Kronens og Adelsens Fæstebønder; der tales blot om menige Herredsbønder. Bestemmelsen i Forordningen af 26. Aug. 1622 om Broers og Allarvejes Vedligeholdelse gælder ligeledes en hvilkensomhelst Bonde. Heller ikke dette Arbejde paa Vejene var saaledes noget nyt, der har givet Stødet til øget Hoveri.

fik deres Løn for Arbejdet; men deres Haandlangere og øvrige Medarbejdere var Hovbønder, og deres Antal var mange Gange større end Haandværkernes.

Det kunde ogsaa anføres, at der i Kancelliets Brevbøger findes flere Kongebreve, hvorved Kronens Bønder faar Ordre til at transportere Bygningsmaterialer for adelige til deres Herregaardes Opførelse (f. Eks. af 28. Marts 1551, 24. April 1562, 1. Marts 1594, 18. Febr. 1596 og 6. Okt. 1604. Fussing nævner ikke disse Breve). Kronen har vel næppe hjulpet Adelen, for at dennes Bønder slet ikke skulde komme til at gøre noget Bygningsarbejde. Man maa nok snarere tro, at Adelsbønderne har været for haardt anspændt og derfor har faaet Hjælpen.

I sin Bog kommer Fussing naturligt nok til at berøre Spørgsmaalet, om Adelenes Fæstere var daarligere stillet end Kronens. Fussing er af den Mening, at Kronen har udnyttet sine Bønder haardest. Et Sted gør han Stillingen op og siger, at saa vidt det kan ses, har der kun været eet vigtigt Punkt, hvor Kronen gik mindre vidt end Adelen, og det var med Hensyn til det ovenomtalte Husbondhold. Det ser mærkeligt ud, for tidligere i Bogen er det jo netop paavist, at Adelen efter 1565 — i Modsætning til Kronen — forlangte nyt Stedsmaal af Enkerne, hvis de vilde blive paa Gaardene. Adelen tog det jo heller ikke saa nøje med Livsfæstet. Efter Torstenson-Krigen 1643—45 eftergav — som Fussing viser — Kronen sine Fæstere i de krigsramte Egne Landgilden for 1643 og 1644, og for Aaret 1645 skulde der skønnes i hvert enkelt Tilfælde. Paa Adelsgodset maatte der imod mange Fæstere betale fuld Erstatning, uanset om de var blevet fuldstændig forarmede under Krigen.

Af de smaa Afsnit til Slut om Fæsternes Forhold til Fogden, Kongen, Husbonden og Domstolene er det sidste det interessanteste. Var Domstolene Redskaber i Adelenes Hænder? Fussing mener Nej og hævder, at Danmark dengang var et Retssamfund. Efter det store Materiale, der fremlægges, ser det ogsaa ud til, at det var Tilfældet; men af de i Bogen omtalte Domme, der appelleredes fra Underinstanserne, var der dog op imod en halv Snes, der — med Fussings egne Ord — var Udtryk for en urimelig og uredelig Afhængighed af Herremændene. Landstinget — der findes jo som nævnt kun Materiale for det jyske — og Rettertinget skal derimod have dømt redeligt efter Lovene.

Fussing anstiller ikke Betragtninger over Beskaffenheden af de Retsregler, hvorefter der dømtes. Det kan vist siges, at de ofte var meget vagt formulerede. En hyppigt paaberaabt Retsregel var Recessens Bestemmelser om, at Adelen maatte bruge

sit Gods ligesaa frit, som Kronen brugte sit, og gøre sig det saa nyttigt som muligt. Det siger sig selv, at disse Bestemmelser giver vidt Spillerum for den dømmende Myndighed. Efterhaanden som Bønderne forarmedes, blev de økonomisk mere og mere afhængige af Herremændene. En forarmet Fæstebonde kunde altid rammes. Landgilderestance og Bygningssgæld var saaledes Fæstefortabelsesgrund. Det var nok klogest for Fæstebonden at være føjelig over for Herremanden ogsaa i Retssager. Hvor mange Sager endte ikke med, at Bonden gav sig i Herremandens Minde! Hvor mange Fæstebønder havde overhovedet Raad til at appellere til de øvre Instanser fra Herreds- og Birke-tingene?

Fussing har i sin Bog villet give den gamle danske Adel Æresoprejsning; paa nogle Punkter er det utvivlsomt lykkedes, paa andre er Anmelderen — som oven antydet — uenig med ham. Der er i Bogen i for høj Grad en Tilbøjelighed til at undersøge om Herremændene var gode eller onde, og Problemet ligger jo dybest set slet ikke dær. Øget Hoveri og øget Landgilde m. v. er kun Overfladefænomener, Virkninger af en økonomisk Udvikling, og som saadanne betragtes de ikke i Bogen. Det skildrede Tidsrum ses ikke i Sammenhæng med Tiden før eller efter eller med Udviklingen uden for Danmark (en Antydning heraf kunde ikke have krævet megen Plads og vilde muligvis ogsaa have været nyttig for Forfatteren). For ser man Problemerne i større Sammenhæng, bliver Spørgsmaalet om Adelen »Godhed« eller »Ondskab« latterligt lille. Saa forstaas det, at de økonomiske Love, der medførte Godssystemets Fremtrængen med den deraf følgende videregaaende Undertrykkelse af Bønderne, virkede med en Naturlovs Kraft og Ubønhørighed. Der var slet ikke nogen Vej udenom, og heri ligger vist det bedste Forsvar for den gamle danske Adel.

Det er ikke Anmelderens Mening at underkende Betydningen af Fussings Studier; der er i dem fremlagt en Rigdom af Detaljer, som vil blive af stor Betydning ved Forskningens Videreførelse, og ikke mindst de, der arbejder med Lokalhistorie, vil med Udbytte kunne benytte «Herremand og Fæstebonde» som Haandbog. Et udmærket Person- og Stedregister letter i høj Grad Benyttelsen.

C. Rise Hansen.